

1983-01-01

"กบฏไพร่" สมัยอยุธยา

สุเนตร ชุตินทรานนท์

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/jletters>

Part of the [Arts and Humanities Commons](#)

Recommended Citation

ชุตินทรานนท์, สุเนตร (1983) ""กบฏไพร่" สมัยอยุธยา," *Journal of Letters*: Vol. 15: Iss. 1, Article 2.

DOI: 10.58837/CHULA.JLETTERS.15.1.2

Available at: <https://digital.car.chula.ac.th/jletters/vol15/iss1/2>

This Article is brought to you for free and open access by the Chulalongkorn Journal Online (CUJO) at Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Journal of Letters by an authorized editor of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

“กบฏไพร่” สมัยอยุธยา*

สุเนตร ชุตินธรานนท์**

บทคัดย่อ

“กบฏไพร่” จะเป็นคำที่ติดปากและใช้กันอย่างกว้างขวางในกลุ่มนักประวัติศาสตร์ไทยปัจจุบัน คำนี้ถูกนำมาใช้อธิบายกบฏต่าง ๆ ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค โดยเฉพาะกบฏที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา ในรัชกาลพระมหาธรรมราชาและพระเพทราชา บทความนี้จะศึกษา กบฏในสมัยอยุธยาที่ถูกขนานนามโดยนักวิชาการปัจจุบันว่าเป็น “กบฏไพร่” คือ กบฏญาณพิเชษฐ์ กบฏธรรมเจียร และกบฏบุญกว้าง ว่าแท้ที่จริงแล้วกบฏเหล่านั้นยังมีทางเลือกที่จะเป็นอื่นนอกเหนือไปจากการที่จำเป็นต้องเป็น “กบฏไพร่” ได้หรือไม่?

ความนำ

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของประวัติศาสตร์การเมืองสมัยอยุธยาคือการแย่งชิงอำนาจทางการเมืองกันภายในกลุ่มผู้นำอยุธยาอันได้แก่พระญาติพระวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่ จุดมุ่งหมายหลักของผู้ประสงค์จะแย่งชิงอำนาจอยู่ที่การเลื่อนฐานะของตนเองขึ้นมาเป็นผู้นำสูงสุดเหนือพระนครศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลาง

อำนาจทั้งในทางการเมืองและเศรษฐกิจของเมืองในเขตลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างทั้งหมด¹ นอกจากลักษณะข้างต้นดังได้กล่าวมาลักษณะอีกประการหนึ่งที่ปรากฏอยู่เสมอเสมอคือความพยายามของผู้นำเมืองสำคัญ ๆ ที่มักแข็งข้อต่อส่วนกลางโดยมีจุดมุ่งหมายหลักที่จะเอาเมืองที่ตนครองอยู่เป็นฐานกำลังในการแย่งชิงอำนาจ

*ผู้เขียนขอขอบคุณ ผศ.ดร. ธิดา สารระชา ผู้จุดไฟให้ผู้เขียนซึ่งสนใจประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา อยู่แล้วได้ชวนมาศึกษาเงื่อนไขของ “กบฏไพร่” ในช่วงสมัยนี้ในรายละเอียดอีกครั้งหนึ่ง

**สุเนตร ชุตินธรานนท์ ผศ. บ. เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง (ธรรมศาสตร์)
M.A. S.E.A. History (Cornell)
อาจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จากกษัตริย์ที่ส่วนกลางในภายหลัง หรือมี
ฉะนั้นก็มีความต้องการเพียงจะแข็งข้อเพื่อไม่
ให้ส่วนกลางขยายอำนาจเข้ามาตักตวงผล -
ประโยชน์ที่ตนจะพึงหาได้ ลักษณะเช่นนี้มัก
ปรากฏในกลุ่มเมืองที่เป็นเมืองท่าค้าขายกับ
ต่างประเทศเช่นเมืองนครศรีธรรมราช และ
ตะนาวศรี²

ลักษณะสำคัญทางการเมืองทั้งสอง
ประการที่ได้อธิบายมานี้ข้างต้นนั้นเป็นลักษณะ
ที่ปรากฏเด่นชัดทั้งในเอกสารประเภทพงศาวดาร
และจดหมายเหตุชาวต่างประเทศทำให้ได้ข้อยุติ
ในขั้นต้นว่ากลุ่มผู้แย่งชิงอำนาจทางการเมือง
หรือแสดงออกซึ่งการแข็งข้อทางการเมืองจะ
เป็น พวกพระญาติพระวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่
ทั้งในส่วนกลางและระดับท้องถิ่นเป็นสำคัญ
อย่างไรก็ดีการขยายตัวในการมองประวัติศาสตร์
อยุธยาจากประวัติศาสตร์ผู้นำ (Great Man
Theory) มาเป็นประวัติศาสตร์สังคมโดยเน้น
บทบาทของไพร่ซึ่งเป็นชนส่วนใหญ่ทำให้
ขอบเขตการศึกษาและการตีความประวัติศาสตร์
การเมืองสมัยอยุธยาได้ขยายตัวขึ้น โดยเฉพาะ
การพยายามที่จะยืนยันถึงบทบาทของไพร่ที่เข้า
มามีส่วนร่วมในการแย่งชิงอำนาจหรือแข็งข้อ
ต่อกษัตริย์ที่ส่วนกลาง³ กบฏที่ได้รับการความ
สนใจและถูกขนานนามว่า “กบฏไพร่” บ้าง
หรือ “กบฏชาวนา” บ้าง⁴ ได้แก่กบฏ

ญาณพิเชียร (2124) กบฏธรรมเถียร (2237)
และกบฏบุญกว้าง (2241) อาจเป็นด้วยความ
จำกัดตัวของเอกสารสมัยอยุธยา ทำให้ภาพของ
กบฏทั้งสามนั้นถูกอธิบายภายใต้กรอบ 2 กรอบ
คือ 1) กรอบอันเกิดจากการศึกษา กบฏที่
เกิดขึ้นในเขตภาคอีสานหรือท้องถิ่นอื่นในสมัย
รัตนโกสินทร์⁵ ซึ่งข้อมูลมีอยู่อย่างกว้างขวาง
และละเอียดกว่ากบฏในสมัยอยุธยามาก ตัวอย่าง
ที่เห็นได้ชัดประการหนึ่งได้แก่การนำคติความ
คิดเรื่องพระศรีอาริย์มาเป็นคำอธิบายหลักของ
กบฏในสมัยอยุธยา ทั่วๆ ที่เอกสารเท่าที่ปรากฏ
ไม่ได้ระบุถึงความผูกพันระหว่างคติพระศรีอาริย์
กับกบฏทั้งสามครั้ง⁶ อย่างมากที่สุดเอกสารจะ
กล่าวแต่เพียงว่าผู้นำกบฏบางคนแสดงตนเป็นผู้
มีบุญ⁶ ซึ่งก็ไม่จำเป็นว่าการอ้างตนเป็นผู้มีบุญ
จะต้องผูกพันกับคติความเชื่อเรื่องโลกพระศรี-
อาริย์เสมอไป⁷ 2) กรอบอันเกิดจากความ
พยายามใช้ภาพเหตุการณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์
อธิบายเหตุการณ์สมัยอยุธยาส่งผลให้การมอง
กบฏทั้งสามครั้งที่เกิดขึ้นเป็นกบฏประเภทเดียว
กันทั้งสิ้นคือมีโครงสร้างและความเคลื่อนไหว
(movements) เช่นเดียวกันหมด กบฏทั้งสาม
ครั้งจึงไม่มีทางเลือกที่จะเป็นอื่นออกไปจากจะ
ต้องเป็น “กบฏไพร่” ซึ่งเป็นกบฏที่มีปัจจัย
มาจากปัญหาความอ่อนแอทางการเมืองที่ส่วน
กลาง ปัญหาเศรษฐกิจสังคมอันเกิดจากภาวะ

สงคราม ข้าวยากหมากแพง ตลอดจนไปจนถึง ความทุกข์ยากของไพร่ภายใต้ระบบศักดินาเป็น สำคัญ⁸ ข้อยุติใหม่ที่เป็นที่ยอมรับอย่างกว้าง- ขวางในวงการประวัติศาสตร์ปัจจุบันก็คือ ใน สมัยอยุธยาไพร่ ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ได้รวมตัว กันขึ้นเพื่อต่อต้านอำนาจของกษัตริย์ที่ส่วนกลาง และต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งสภาพความเป็นอยู่ที่ดี กว่าดังจะเห็นได้จากกบฏญาณพิเชียร กบฏ- ธรรมเถียร และกบฏบุญกว้าง

กบฏทั้งสามครั้งที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา นั้นหากพิจารณาโดยผิวเผินแล้วก็ย่อมทำให้เกิด ความเข้าใจได้ว่าเป็น กบฏที่มีลักษณะใกล้เคียง กัน เช่นมีผู้นำที่เป็นชาวบ้านที่เคยบวชเรียน มาก่อน และได้ใช้ความรู้ในทางพุทธและ ไสยศาสตร์มาเป็นเครื่องมือในการรวบรวมผู้คน เพื่อก่อการกบฏ แต่เมื่อศึกษาให้ลึกลงไปแล้ว จะเห็นว่ากบฏทั้งสามครั้งมีลักษณะเฉพาะ ของตัวเองที่ไม่ซ้ำซ้อนกันอยู่หลายประการ เช่น ลักษณะเฉพาะตัวของผู้นำการกบฏและผู้เข้าร่วม ในการกบฏทั้งสาม⁹ การดำเนินงานและ ความเคลื่อนไหวด้วย เพื่อเป็นการสะดวกใน การศึกษาจึงจะขอแยกวิเคราะห์กบฏทั้งสามครั้ง ตามลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

กบฏญาณพิเชียร

กบฏครั้งนี้พงศาวดารฉบับต่าง ๆ ระบุ ความไว้ใกล้เคียงกัน คือในพงศาวดารฉบับ

หลวงประเสริฐฯ กล่าวว่า “ศักราช 943 (พ.ศ. 2124) ญาณประเชียรเรียนศัสตราคม และคิดเป็นขบถ คนทั้งปวงสมัครเข้าด้วยมาก และยกมาจากเมืองลพบุรี”⁹ ส่วนพงศาวดาร ฉบับอื่น ๆ ที่เขียนขึ้นในภายหลังให้รายละเอียด เพิ่มเติมว่า ญาณประเชียรหรือญาณพิเชียรนั้น สำแดงคุณโกหกแก่ชาวชนบท และได้ช่องสุม หาวพวกได้เป็นจำนวนมาก แรกทีเดียว ญาณพิเชียรได้ชุมนุมกำลังอยู่ที่ตำบลบางยี่ล้น เมื่อทางเมืองหลวงส่งเจ้าพระยาจักรีออกไปปราบญาณพิเชียรก็ได้พาสสมัครพรรคพวกยกลง มาตีถึงที่ตั้งทัพของเจ้าพระยาจักรีที่ตำบลบ้าน- มหาศไทย ชาวมหาศไทยซึ่งยืนหน้าช้าง เจ้าพระยาจักรีก็ได้หนีไปเป็นพวกญาณพิเชียร กันสิ้น ผลของการรบปรากฏว่าเจ้าพระยาจักรี และนายทหารหลายคนถูกทหารฝ่ายญาณพิเชียรสังหารในที่รบ หลังจากนั้นทัพของญาณพิเชียร ซึ่งมีชายฉกรรจ์ร่วมทัพถึง 3,000 คน ได้ยก ทัพจะไปชิงเมืองลพบุรี แต่ครั้งไปถึง ญาณพิเชียรได้ถูกชาวอมรวดี(ชาวตะวันตก?)¹⁰ ใช้อาวุธปืนลอบยิงถึงแก่ชีวิตขณะยืนช้างอยู่ ณ ตำบลหวัดรี เป็นเหตุให้พรรคพวกของ ญาณพิเชียรถึงกับแตกพ่ายไป

เมื่อพิจารณาให้ถี่ถ้วนแล้วจะเห็นว่ากบฏ ครั้งนี้เป็นกบฏใหญ่ และเข้มแข็งเกินกว่าจะ เป็นกบฏที่อาศัยกองกำลังของพวกชาวนาที่ไร้

ระเบียบเป็นสำคัญ ลักษณะเด่นประการแรก
ของกฎบัตรครั้งนี้คือการเตรียมงานและวางแผน
ทางยุทธศาสตร์อย่างมีขั้นตอนเห็นได้จาก
ชัยชนะที่พวกกบฏมีต่อกองทัพของเจ้าพระยา
จักรีซึ่งเป็นกองทัพใหญ่และเข้มแข็ง จากนั้น
พวกกบฏยังมีแผนจะยึดเมืองลพบุรีซึ่งเป็นเมือง
หน้าด่านสำคัญและเป็นฐานกำลังของอยุธยา
แทนที่จะยกเลยลงมาตีอยุธยาอย่างไว้ระเบียบ
ดังกบฏที่เกิดขึ้นในสมัยหลัง ตัวผู้นำกบฏคือ
ญาณพิเชียรเองก็ไม่ควรจะเป็นเพียงชาวชนบท
ธรรมดาที่เคยผ่านการบวชเรียนมาเท่านั้น จาก
ข้อมูลที่ปรากฏในพงศาวดารญาณพิเชียรน่าจะ
เคยเป็นบุคคลสำคัญในวงราชการคนหนึ่ง
เอกสารส่วนใหญ่เรียกญาณพิเชียรว่า “ขุนโกหก”
และความในพงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์
เรียกว่า “พระยาพิเชียร” คำว่า “ขุน” หรือ
“พระยา” สะท้อนให้เห็นว่าญาณพิเชียรนั้นมี
“ศักดิ์ศรี” เหนือชาวบ้านหรือสามัญชน
ธรรมดา¹¹ นอกจากนี้ญาณพิเชียรยังเป็นผู้ที่มี
บารมีอยู่ไม่น้อยที่เห็นได้จากการที่กองกำลัง
ส่วนหนึ่งของเจ้าพระยาจักรียอมเปลี่ยนใจเข้า
สวมมิกัดกับญาณพิเชียรอย่างง่ายดาย เมื่อหัน
มาพิจารณาในค่านองกำลังของญาณพิเชียรจะ
เห็นว่าเป็นกองกำลังที่เข้มแข็งประกอบด้วย
ทหารชำนาญศึก เจ้าพระยาจักรีนั้นได้สิ้นชีวิต
ลงด้วยฝีมือของทหารญาณพิเชียรคนหนึ่งซึ่งมี

ยศระดับพันชื้อพันไชยชุตซึ่งได้เป็นชั้นทางท้าย
ข้างของเจ้าพระยาจักรี และสังหารเจ้าพระยา
จักรีลงในที่รบ¹² หลักฐานยังได้ยืนยันเพิ่มเติม
ให้เห็นว่ากองทัพของญาณพิเชียรนั้นควรเป็น
กองทัพทหารมากกว่าจะเป็นทัพชาวนาเพราะ
หลังจากได้ชัยชนะแล้ว ญาณพิเชียรได้ปูน
บำเหน็จให้นายทหารสองคนคือให้พันไชยชุต
เป็นพระยาจักรีและหมื่นศรียี่ลันเป็นพระยาเมือง
บุคคลทั้งสองนี้อาจเป็นนายทัพคนสำคัญของ
ญาณพิเชียรและเคยรับราชการมาก่อน ด้วย
เหตุที่กองกำลังของญาณพิเชียรมีเป็นจำนวน
มากและเป็นกองกำลังที่เข้มแข็งชำนาญศึก มี
การวางแผนขั้นตอนการรบอย่างเป็นระเบียบ
ทำให้ฝ่ายตรงข้ามจำเป็นต้องพึ่งกองกำลัง
ต่างชาติและอาวุธที่ทันสมัยกว่าในการปราบ-
ปราบ ฉะนั้นจึงยากที่จะเชื่อว่ากบฏครั้งนี้เป็น
เพียงกบฏภายใต้การนำของชาวบ้านธรรมดา
เท่านั้น

สาเหตุของการกบฏครั้งนี้ไม่ควรจะ
สืบเนื่องมาจากปัญหาทางชนชาติที่กระทบ-
กระทบต่อการปลุกชาวดังที่เข้าใจกัน¹³ เพราะ
ไม่มีหลักฐานปรากฏว่าในปีที่เกิดกบฏ (2124)
หรือปีก่อนหน้านั้น ได้เกิดภาวะข้าวยากหมาก-
แพงขึ้น ปัญหาเรื่อง “น้ำน้อย น้ำมาก” จะ
จำกัดตัวอยู่ระหว่างปี พ.ศ. 2113–2118 ซึ่งก็
ไม่จำเป็นอีกกว่าระหว่างปีเหล่านั้น อยุธยาจะถึง

กับประสบปัญหาข้าวยากหมากแพงเช่นใน
รัชกาลพระบรมไตรโลกนาถในปี พ.ศ. 2000
และรัชกาลพระรามาธิบดีที่ 2 ในปี พ.ศ. 2069
ซึ่งหลักฐานระบุอย่างแน่ชัดถึงราคาข้าวที่สูง
ขึ้น¹⁴ สรุปได้ว่าปัญหาด้านการเกษตรไม่ควร
จะเป็นปัญหาหลักที่ผลักดันให้เกิดกบฏในครั้งนั้น

ดังได้เสนอไว้ในตอนต้นแล้วว่ากบฏ
ญาณพิเชียรควรเป็นกบฏของขุนนางมากกว่า
กบฏชาวนา ดังนั้นสาเหตุของการกบฏครั้งนี้
ควรสืบเนื่องมาจากปัญหาทางการเมืองเป็นหลัก
อย่างไรก็ดีสาเหตุทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับ
กบฏครั้งนี้มักจะถูกเน้นหรือถูกอธิบายใน
ลักษณะที่เป็นผลสืบเนื่องจากผลของสงคราม
ระหว่างอยุธยากับพม่าในปี พ.ศ. 2112 เป็น
หลักซึ่งอย่างไรเสียก็เบนที่แน่นอนว่าผลของ
สงครามย่อมกระทบต่อสาเหตุของกบฏครั้งนี้
บ้างเพราะสงครามครั้งนี้เป็นสงครามใหญ่ที่
ครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง แต่การอธิบายซึ่ง
สาเหตุอันนำมาซึ่งกบฏครั้งนี้สมควรพิจารณา
ถึงปัจจัยภายในเป็นหลักด้วย

ก่อนที่จะเกิดสงครามระหว่างไทยกับ
พม่าขึ้น ในรัชกาลของพระมหาจักรพรรดิขึ้น
การเมืองภายในของอยุธยาไม่ได้สงบราบรื่น
ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มพระญาติพระวงศ์และ
ขุนนางมีปรากฏอย่างเห็นได้ชัด โดยเฉพาะ
ระหว่างผู้นำในกลุ่มราชวงศ์สุพรรณบุรี กับ

พระมหาธรรมราชา ราชวงศ์พระร่วง ถึงแม้
ในระยะแรกพระมหาธรรมราชาจะจงรักภักดีต่อ
พระมหาจักรพรรดิแต่ความจงรักภักดีนั้นก็ไม่ได้
ได้ขยายวงหรือแผ่ไปถึงกลุ่มพระญาติ-
พระวงศ์หรือโอรสของพระมหาจักรพรรดิ¹⁵
โดยส่วนตัวแล้วพระมหาธรรมราชานั้นเป็น
ขุนนางระดับสูงที่มีฐานกำลังทางเหนือสนับสนุน
อยู่ดังเห็นได้จากพระมหาธรรมราชาครั้งยังเป็น
ขุนพิเรนทรเทพสามารถชักจูงให้พระยาพิชัย
และพระยาสุวรรณโลกเข้าร่วมในการโค่นล้ม
อำนาจขุนวรวงศา ในปี พ.ศ. 2091¹⁶ อย่งไร
ก็พื้นฐานอำนาจและกำลังคนของราชวงศ์
สุพรรณบุรีก็นับว่าเข้มแข็งและเป็นที่ยอมรับ
ของกษัตริย์ในแว่นแคว้นใกล้เคียง ตัวอย่าง
เห็นได้จากการที่สมเด็จพระมหินทราธิราช
สามารถรวบรวมกองทัพพร้อมทั้งชักจูงให้
พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ยกทัพเข้าตี
พิษณุโลกในปี พ.ศ. 2109

ในประเด็นที่เกี่ยวกับการขึ้นครองราชย์
ของพระมหาธรรมราชานั้น ส่วนหนึ่งจะเห็น
ได้ว่าเป็นการสนับสนุนของพม่า อย่างไรก็ตาม
พระมหาธรรมราชาจำเป็นต้องสร้างฐานอำนาจ
ของตนให้มั่นคงเช่นกันเพราะถึงแม้ราชวงศ์
สุพรรณบุรี และฐานอำนาจของราชวงศ์นี้จะ
ได้ถูกทำลายลงไปแล้วก็ไม่ได้หมายความว่าพระ-
มหาธรรมราชาซึ่งฐานอำนาจตั้งอยู่ทางเหนือจะ

ได้รับการสนับสนุนจากขุนนางส่วนกลาง อันที่จริง ความสำคัญของสงครามเสียกรุงศรีครั้งแรกในปี พ.ศ. 2112 นั้นอยู่ที่การที่ราชวงศ์สุพรรณบุรีและสถาบันขุนนางที่เป็นกลไกของราชวงศ์ซึ่งสถาปนาอำนาจเหนือลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่างมากกว่า 200 ปีได้ถูกล้มล้างลงโดยกำลังของต่างชาติซึ่งให้การสนับสนุนพระมหาธรรมราชา ด้วยเหตุนี้การขึ้นครองราชย์ของพระมหาธรรมราชาจึงล่อแหลมต่อการถูกต่อต้านจากกลุ่มอำนาจเก่าที่ยังคงตกค้างอยู่ และเนื่องจากฐานอำนาจของพระมหาธรรมราชานั้นตั้งอยู่ทางเหนือเป็นหลัก ฉะนั้นพระมหาธรรมราชาจึงจำเป็นต้องสืบทอดปฏิบัติการล้มล้างสถาบันขุนนางเก่าต่อไปโดยการแต่งตั้งคนของตนเองขึ้นเป็นขุนนางตำแหน่งสำคัญ ๆ ทั้งในส่วนกลางและส่วนท้องถิ่นเช่น “ตรีสเอาพระสุนทรสงครามเป็นพระยาธรรมาธิบดี ตรีสเอาพระยาเส็องเป็นพระยาจักรี ตรีสเอาขุนหลวงเสนาเป็นพระยาเสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม ตรีสเอาพระศรีเสาวราชเป็นพระยาเคโซ ตรีสเอาพระจันทบูรเป็นพระท้าวหน้า ตรีสให้พระศรีอัครราชคงที่เป็นพระคลัง ตรีสเอาขุนจันทรเป็นพระยาพลเทพ แล้วก็ตั้งพระหัวเมืองมนตรีมุขทหารพลเรือนทั้งปวงทุกกระทรวงการ...แล้วก็ตั้งท้าวพระยาสามนตราชและพระหัวเมืองทั้งหลาย”¹⁷ การแต่งตั้งขุนนาง

ใหม่จำนวนมากเช่นนี้ย่อมทำให้เกิดความไม่พอใจขึ้นกับขุนนางที่ถูกถอนอำนาจหรือปลดออกจากราชการเป็นหนึ่ง ในจำนวนขุนนางเก่าที่อาจถูกปลดออกหรือไม่ได้รับการแต่งตั้งในครั้งนี้ ด้วยความเกรงราชภัยทำให้ญาณพิเชียรหันเข้าพึ่งพระพุทธศาสนาโดยบวชเป็นพระจนได้ฉายา “ญาณ” นำหน้าชื่อ ต่อมาภายหลังจึงหันมารวบรวมสมัครพรรคพวกทำการกบฏ จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏใฝงศาวดารพอจะช่วยในการอนุมานว่าญาณพิเชียรน่าจะเป็นขุนนางที่สำคัญคนหนึ่ง ในเขตลพบุรี และบริเวณใกล้เคียงซึ่งเป็นเขตที่ญาณพิเชียรใช้สะสมผู้คน การที่ทหารชาวตำบลบ้านมหาคไทยซึ่งยื่นข้างหน้าข้างเจ้าพระยาจักรี เปลี่ยนใจเข้ากับพวกญาณพิเชียร ย่อมแสดงให้เห็นว่าญาณพิเชียรเคยเป็นขุนนางที่มีบารมีในเขตนั้นมาก่อน และการที่ญาณพิเชียรกำหนดแผนเข้ายึดลพบุรีอาจเป็นได้ว่าลพบุรีเคยเป็นฐานกำลังคนของญาณพิเชียรมาก่อนเช่นกัน ญาณพิเชียรจึงต้องการยึดครองลพบุรีเพื่อรวบรวมสมัครพรรคพวกให้มากขึ้นก่อนจะเข้าตีกรุงศรีอยุธยา

สงครามระหว่างไทยกับพม่าตามด้วยสงครามระหว่างไทยกับเขมรในปี พ.ศ. 2113 2118 และ 2121 ซึ่งฝ่ายอยุธยาตกอยู่ในฐานะฝ่ายรับและเสียเปรียบได้บ่งบอกความเข้มแข็ง

และบารมีของกรุงศรีอยุธยาในฐานะที่เป็นศูนย์กลางของเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยา และราชวงศ์พระร่วงของพระมหากษัตริย์ราชาลงอย่างมาก ขณะเดียวกันก็เป็นแรงผลักดันให้ขุนนางที่เสียอำนาจในระดับท้องถิ่นสามารถกระต้างกระเดื่องและก่อการกบฏขึ้น ประกอบกับกำลังคนของอยุธยาขณะนั้นเบาบางมากเนื่องจากได้เสียชีวิตลงในสงครามและยังถูกพม่าและเขมรกวาดต้อนไปเป็นเชลยเป็นเหตุให้อาณาพิเศียรขุนนางเก่าสามารถจะแสดงตนแข็งข้อต่อส่วนกลางอย่างเปิดเผย

กบฏธรรมเถียร

กบฏครั้งนี้เกิดขึ้นในรัชกาลพระเพทราชา (พ.ศ. 2231–2246) ความในพงศาวดารฉบับต่าง ๆ ให้ข้อมูลใกล้เคียงกันว่าผู้นำกบฏครั้งนี้เป็นข้าหลวงเดิมของเจ้าฟ้าอภัยทศ (บางฉบับเรียกพระขวัญ)¹⁸ พระอนุชาสมเด็จพระนารายณ์ หัวหน้ากบฏกระทำการโกหกปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศหลอกลวงชาวชนบทให้เข้าเป็นพวก กบฏครั้งนี้เกิดขึ้นในแขวงนครนายกแต่ก็กินบริเวณถึงสระบุรี ลพบุรีด้วย ในชั้นต้นผู้นำกบฏคือ ธรรมเถียร พยายามชักจูงให้พระพรหม ณ วัดปากคลองช้างพระอาจารย์ที่เจ้าฟ้าอภัยทศเคยนับถือให้เข้าร่วมการกบฏด้วย แต่กลับถูกพระภิกษุรูปนั้นปฏิเสธ โดยอ้างว่าธรรมเถียร

กระทำการโกหกเป็นเหตุให้กองกำลังส่วนหนึ่งของธรรมเถียรถอนตัวออกไป เดิมทีนั้นธรรมเถียรตั้งทัพอยู่ ณ พระตำหนักนครหลวง แต่เมื่อการนิมนต์พระพรหมไม่ประสบความสำเร็จ ธรรมเถียร ได้เคลื่อนกองทัพลงมาตีกรุงศรีอยุธยา ภาพสะท้อนที่ได้จากพงศาวดารแสดงให้เห็นว่าทัพของธรรมเถียรต่างกับทัพของอาณาพิเศียรมาก ถึงแม้ว่ากองกำลังของธรรมเถียรบางส่วนจะมีพวกขุนนางซึ่งเข้าใจว่าเป็นฝ่ายตรงข้ามกับราชวงศ์บ้านพลูหลวงปะปนอยู่¹⁹ แต่กำลังส่วนใหญ่เป็นพวกชาวไร่ชาวนาไม่ใช่ไพร่ทหารที่ชำนาญการรบ “ต่างคนก็ถือเครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ ตามมี ที่ไม่มีอาวุธสิ่งใดก็ถือพร้าบ้าง บ้างก็ได้ประจุกและเคียว แห่ห้อมล้อมข้างธรรมเถียรมาเป็นอันมาก”²⁰ ทั้งยังเป็นทัพที่ขาดระเบียบและการกำหนดแผนการ โจมตีอย่างเป็นระบบ เห็นได้จากความตอนหนึ่งในพงศาวดารว่า “เห็นพันชัษฐอนธรรมเถียรตั้งไว้ให้ถือธง ซึ่งกระบือนำหน้าพลมาก่อน ตำรวจจับเอาตัวได้พามาถวายกรมพระราชวัง”²¹ ถึงแม้ว่ากองทัพของธรรมเถียรจะประกอบด้วยกำลังคนเป็นจำนวนมาก²² แต่ก็เป็กองทัพที่ขาดประสิทธิภาพอย่างยิ่งเช่นกัน ผลของการกบฏลงเอยเช่นเดียวกับกบฏอาณาพิเศียร คือถูกกองทัพของอยุธยาใช้อาวุธที่มีประสิทธิภาพสูงกว่าทำลายล้าง

จะเห็นได้ว่ากฎธรรมเดียรเป็นกฎที่มีลักษณะเฉพาะของตนเองที่ต่างไปจากกฎญาณ-พิเชียร หรือกฎที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ ในค่านผู้นำของกฎครั้งธรรมเดียรไม่ใช่เป็นคนที่สร้างบารมีมาก่อนในท้องถิ่นที่ตนซ่งสมผู้คนเช่นญาณพิเชียร เป็นเหตุให้ธรรมเดียรต้องอาศัยบารมีของผู้อื่นมาเป็นข้ออ้างในการหาสมัครพรรคพวก การอ้างตนเป็นเจ้าของภัยทศ แสดงว่าตัวธรรมเดียรยังขาดบารมี ส่วนการอ้างตัวเป็นผู้มีบุญของธรรมเดียรนั้นประกอบด้วยลักษณะสองประการคือ ประการแรกนั้นธรรมเดียรทำให้ชาวบ้านเข้าใจว่าตนเป็นผู้วิเศษณ์ที่ฆ่าไม่ตาย “ฝ่ายอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงนั้น เลื่องลือกันว่า พระขวัญนี้มีบุญญาธิการนักหนา ถึงฆ่าเสียแล้วก็ไม่ตาย”²³ อีกประการหนึ่งเป็นการอ้างตนในทำนอง “ผู้มีบุญหนักศักดิ์ใหญ่” โดยเน้นชาติกำเนิดเป็นหลัก “...และประกาศแก่คนทั้งหลายว่า ตัวกูคือเจ้าฟ้าอภัยทศ จะยกลงไปตีเอาราชสมบัติคืนให้จงได้”²⁴ จะเห็นว่าการอ้างตัวเป็นผู้มีบุญของธรรมเดียรไม่ได้สอดคล้องกับการอ้างตนเป็นผู้มีบุญตามคติพระศรีอารีย์ เช่นที่ชอบอ้างตนเป็นพระยาธรรมิกราช ฯลฯ ดังกระทำกันอย่างแพร่หลายในสมัยรัตนโกสินทร์ ในค่านการสนับสนุนจากชาวนบพทจะเห็นได้ว่า การที่ตัวธรรมเดียรเองนั้นขาดบารมีทำให้การซ่งสมผู้คนไม่

ได้รับการสนับสนุนจากผู้นำระดับท้องถิ่นเช่นพระมหาพรหมจนเป็นเหตุให้กำลังส่วนหนึ่งของธรรมเดียรถอนตัวออกไปในภายหลัง ในค่านความพร้อมและระเบียบในการจัดทัพกองกำลังของธรรมเดียรนั้นยากที่จะเทียบเคียงได้กับกองกำลังของญาณพิเชียร ซึ่งดูจะมีความพร้อมในทุกค่าน กล่าวได้ว่ากฎธรรมเดียรนั้นถึงแม้ตัวธรรมเดียรเองจะเป็นข้าหลวงเก่าแต่ก็ไม่ได้มีความชำนาญพิเศษในการทำสงครามแต่อย่างใด กองกำลังของธรรมเดียรส่วนใหญ่เป็นชาวนบพทที่เข้ามารวมกลุ่มกันอย่างไร้ระเบียบเมื่อฝ่ายปกครองสืบทราบแน่ชัดว่าผู้นำกฎไม่ใช่เจ้าฟ้าอภัยทศจริง ความวิตกกังวลก็ลดลงและกฎก็ถูกปราบลงอย่างง่ายดาย

สาเหตุอันนำซึ่งการกฎครั้งนี้เป็นสาเหตุทางการเมืองสืบเนื่องจากการขึ้นครองราชย์ของพระเพทราชา ซึ่งถึงแม้ว่าในปลายรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ พระเพทราชาจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่กุมกำลังไพร่พลจำนวนไม่น้อย แต่ในขณะนั้นก็ยังมิใช่ผู้เหมาะสมและมีสิทธิในการขึ้นครองราชสมบัติอยู่อีกหลายคน เช่นพระบิย์ซึ่งมีฐานกำลังอยู่ทางตอนเหนือ²⁵ หรือเจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งเป็นอนุชาของพระนารายณ์ พระเพทราชาเองก็ตระหนักในปัญหาหนักได้หาทางทางกำจัดบุคคลทั้งสองเสียก่อนจะขึ้นครองราชย์ กระนั้นก็ดีความชอบธรรมที่พระเพทราชาจะ

พืงมีต่อการสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์สืบต่อจากพระนารายณ์นั้นยังดูไม่มั่นคงและพร้อมจะถูกทำลายได้จากบุคคลหลายฝ่ายตัวอย่างที่เห็นได้ชัดได้แก่การแข็งข้อของขุนนางระดับท้องถิ่นเช่นจากพระยายมราชสังข์เจ้าเมืองนครราชสีมาและจากพระยารามเดโชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเป็นต้น ความจำกัดตัวและความสับสนของเหตุการณ์ปลายรัชกาลพระนารายณ์ประกอบกับปัญหาความชอบธรรมของพระเพทราชาในการสืบราชสมบัติเปิดช่องว่างให้คนอย่างธรรมเถียรสามารถอ้างตนเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศและชักจูงชาวชนบทที่ไม่รู้ซึ่งถึงข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นหรือไม่ก็ทราบแต่เพียงข่าวกระแสนี้กระสายจากปากสู่ปากให้ร่วมในการกบฏครั้งนี้ด้วย เป็นที่น่าสนใจว่ามีชาวชนบทจำนวนมากน้อยเข้าร่วมในการกบฏครั้งนี้ ซึ่งสาเหตุสำคัญประการหนึ่งควรสืบเนื่องจากลักษณะหลักบางประการที่เอื้อในการเคลื่อนฐานะทางการเมืองของไพร่สม้ย่อยยุธาตอนปลาย

ดังจะเห็นได้ว่าจากรัชสมัยของพระเจ้าปราสาททองเป็นต้นมา การเคลื่อนฐานะของสามัญชนขึ้นมาเป็นขุนนางจะเกิดขึ้นเสมอเมื่อเกิดการแย่งชิงราชสมบัติกันขึ้นระหว่างกษัตริย์และขุนนาง ฐานอำนาจของฝ่ายที่ได้รับชัยชนะมัก จะได้รับการปูนบำเหน็จในลักษณะต่าง ๆ นอกเหนือจากนี้ความพยายามของกษัตริย์ใน

อันที่จะลดทอนอำนาจของขุนนางฝ่ายปกครองก็ช่วยเปิดโอกาสให้ขุนนางระดับต่ำซึ่งก็มีบ้างที่เคยเป็นไพร่มาก่อนได้รับการเลื่อนฐานะทางสังคมให้เป็นขุนนางผู้ใหญ่ดังปรากฏในบันทึกของฟานฟลีตว่า “พวกไพร่จำนวนมากกลับกลายเป็นเสนาบดี และพวกที่มีอำนาจที่สุดในราชสำนัก”²⁶ ภาวะการเลื่อนฐานะทางสังคมจากสามัญชนขึ้นมาเป็นขุนนางได้ปลุกฝังความหวังให้กับชนชั้นไพร่และชาวชนบทว่าหากตนได้เข้าร่วมเป็นกำลังให้กับเจ้าฟ้าอภัยทศแล้วก็ย่อมจะได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลในภายหลัง ซึ่งนั่นหมายถึงการเลื่อนฐานะครั้งใหญ่ทั้งในทางเศรษฐกิจและสังคม ธรรมเถียรเองก็เข้าใจถึงความต้องการนี้เป็นอย่างดีจึงได้แต่งตั้งตำแหน่งหน้าที่ให้กับผู้เข้าร่วมการกบฏครั้งนี้ตามความชอบ²⁷ การจัดตั้งตำแหน่งต่างๆ ในกองทัพไม่ว่าจะถูกตั้งตามรูปแบบที่เป็นทางการหรือไม่ก็ตามเท่ากับเป็นการเคลื่อนฐานะของชาวชนบทให้สูงขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ เป็นการทำให้ความหวังที่ชาวชนบทมีอยู่นั้นดูใกล้เคียงความจริงยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่ากบฏธรรมเถียร จะได้รับการสนับสนุนจากชาวชนบท ก็ยากจะสรุปว่ากบฏนี้เป็นกบฏไพร่เพราะปรากฏเป็นที่แน่ชัดว่า ผู้นำการกบฏครั้งนี้เป็นข้าหลวงเก่าของเจ้าฟ้าอภัยทศซึ่งมีฐานะเป็นขุนนาง จุดมุ่งหมายหลักของผู้นำการกบฏก็มุ่งที่การเลื่อน

ฐานะตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์ไม่ใช่ต้องการล้มล้างหรือปฏิรูประบบไพร่ให้ดีขึ้น ส่วนพวกชาวชนบทที่เข้าร่วมกับธรรมเถียรก็มีความต้องการที่จะได้มาซึ่งบำเหน็จรางวัล ถึงแม้ว่าการเข้าร่วมในการกบฏของชาวชนบทจะสะท้อนถึงความไม่พอใจในสถานะที่เป็นอยู่และต้องการจะเลื่อนฐานะความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น แต่กบฏครั้งนี้ก็ยังไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นกบฏของชนชั้นใดชนชั้นหนึ่งโดยวัดเองง่ายๆ จากจำนวนผู้เข้าร่วมในการกบฏส่วนใหญ่ว่าเป็นไพร่ เพราะหากจะวัดกันด้วยมาตรฐานตั้งกล่าวนี้กบฏทุกครั้งในสมัยอยุธยาาก็จะเป็นกบฏไพร่ทั้งสิ้นเพราะไม่เคยปรากฏว่ามีกบฏใดที่ไม่ใช่กำลังไพร่เป็นหลัก

กบฏบุญกว้าง

กบฏบุญกว้างเป็นกบฏที่เกิดขึ้นในรัชกาลของพระเพทราชาอีกเช่นกัน แต่กบฏครั้งนี้เกิดขึ้นในท้องถิ่นที่ห่างไกลจากส่วนกลางเพราะเป็นกบฏที่เกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นหัวเมืองสำคัญที่ส่วนกลางใช้เป็นฐานอำนาจในการควบคุมหัวเมืองต่างๆ ฟากตะวันออกเฉียงเหนือ กบฏครั้งนี้มีความแตกต่างไปจากกบฏสองครั้งแรกเป็นอย่างมากทั้งนี้สาเหตุเนื่องมาจากกบฏครั้งนี้เกิดขึ้นภายใต้ภาวะแวดล้อมและปัจจัยที่แปลกออกไปโดยเฉพาะเงื่อนไขทางสังคม (Social Context) ซึ่งรวมถึงลักษณะ

ของประชากรซึ่งเป็นคนเชื้อชาติลาวและลักษณะวัฒนธรรมและความเชื่อของคนเชื้อชาตินั้น อย่างไรก็ตามการพิจารณาถึงสาเหตุอันนำมาซึ่งการเกิดกบฏครั้งนี้ก็ไม่อาจตัดออกได้จากการศึกษาถึงนโยบายและพฤติกรรมทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวงที่พยายามจะรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง เพื่อเป็นการสะดวกในการศึกษาจะขอลำดับถึงกบฏบุญกว้างตามหลักฐานเท่าที่ปรากฏในเอกสารก่อน

พงศาวดารส่วนใหญ่ยกเว้นพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ²⁸ อธิบายถึงกบฏครั้งนี้ว่าเป็นกบฏลาว ผู้นำกบฏชื่อบุญกว้างมีถิ่นฐานอยู่แขวงหัวเมืองลาวตะวันออก บุญกว้างเป็นคนที่มี “ความรู้วิชาการดี” มีสมัครพรรคพวกรวม 28 คน บุญกว้างได้นำสมัครพรรคพวกเข้ายึดครองนครราชสีมาโดยอาศัยวิชาคุณทางไสยศาสตร์กำหราบเจ้าเมืองและขุนนางคนอื่น ๆ ต่อมาเจ้าเมืองนครราชสีมากระทำลอบยุยงเหยียดให้บุญกว้างนำกองทัพลองไปตีกรุงศรีอยุธยาจนเป็นเหตุให้บุญกว้างเสียทีและถูกจับกุมตัวประหารชีวิตในภายหลัง²⁹

อย่างไรก็ตามในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศซึ่งเป็นพงศาวดารฉบับเก่าที่สุดที่ได้รับชำระหลังเสียกรุงในปี พ.ศ. 2310 และเป็นต้นแบบสำหรับการชำระพงศาวดารครั้งต่อไป³⁰ ได้ให้ข้อมูลที่แตกต่างกันออกไปกล่าว

คือหลังจากที่บุญกวีและพวกทั้ง 28 คนยึดเมืองนครราชสีมาได้แล้ว ทางอยุธยาได้ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเป็นเวลานานถึง 3 ปีก็ตีเมืองไม่สำเร็จชาวเมืองต่างอดอยากเป็นอันมาก พวกกบฏทั้ง 28 คนจึงได้หลบหนีออกจากเมืองตามจับตัวไม่ได้ ส่วนแม่ทัพนายกองฝ่ายอยุธยาได้ก่อกบฏที่ว่าพระเพทราชาสวรรคตจึงถอยทัพกลับลงมาด้วยเข้าใจว่าชาวนั้นเป็นจริงเป็นอันว่าการตีนครราชสีมาครั้งนั้นไม่ประสบความสำเร็จ

จากหลักฐานเท่าที่ปรากฏในพงศาวดารทำให้เกิดข้อสงสัยว่าเหตุใดบุญกวีพร้อมด้วยพรรคพวกเพียง 28 คนจึงสามารถเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมาได้อย่างง่ายดาย กบฏครั้งนั้นควรจะนับปัจจัยประการอื่นที่นอกเหนือไปจากหลักฐานเท่าที่ปรากฏในพงศาวดารซึ่งปัจจัยนั้นน่าจะสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนมือของราชวงศ์ที่ครองอำนาจทางการเมืองที่กรุงศรีอยุธยา การก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวงซึ่งเป็นขุนนางส่วนกลาง (พ.ศ. 2231) ยังความไม่พอใจมาให้กับขุนนางท้องถิ่นที่เป็นฐานอำนาจเดิมของพระนารายณ์ คือพระยายมราชสังข์ เจ้าเมืองนครราชสีมาและพระยาเดโชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช พระเพทราชาต้องใช้เวลาปราบกบฏทั้งสองครั้งนั้นราว 10 ปีจึงปราบสำเร็จ ในกรณีของพระยายมราชสังข์

เจ้าเมืองนครราชสีมาในหลักฐานในพงศาวดารทุกฉบับยืนยันสอดคล้องต้องกันว่าเป็นผู้ที่ทำการรบได้อย่างเข้มแข็งสามารถรักษาเมืองอยู่ได้นานถึง 3 ปี “พระยานครราชสีมาที่ตรวจราชการวังหลวงอยู่ประจำรักษาหน้าที่เชิงเทินปราการป้องกันเมืองเป็นสามารท ทัพกรุงยกเข้าแหกหักเป็นหลายครั้ง ชาวเมืองรบพุ่งป้องกันทั้งกลางวันกลางคืนไม่ย่อหย่อน ทัพกรุงแหกหักเอามิได้ก็ตั้งล้อมมั่นไว้... ไพร่พลเมืองอดอยากชุกชุมล้มตายเป็นอันมาก บ้างยกครัวหนีออกจากเมืองนั้นก็มาก แต่ทว่าพระยายมราชเจ้าเมืองนี้มีฝีมือเข้มแข็ง ตั้งเคียวขับต้านทานอยู่มิได้แตกฉาน”⁸¹ อย่างไรก็ตามที่ศึกกองทัพอยุธยาสามารถตีเมืองนครราชสีมาได้แต่พระยายมราชสังข์ก็สามารถพาครอบครัวหลบหนีออกจากเมืองได้เช่นกัน หลังจากสงครามครั้งนั้นประมาณ 6 ปี จึงได้เกิดกบฏบุญกวีขึ้น

ศึกนครราชสีมาภายใต้การนำของพระยายมราชสังข์จะเป็นกุญแจสำคัญที่พอจะใช้คลี่คลายเงื่อนงำของกบฏบุญกวีที่เกิดตามมาในภายหลังได้ แต่ก่อนจะไปถึงประเด็นดังกล่าวจำเป็นต้องเข้าใจก่อนว่า ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้เป็นเขตที่ชนเชื้อชาติลาวอาศัยรวมกันอยู่หนาแน่น การที่อยุธยาจะรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางให้ได้ย่อมมีประสิทธิภาพจำเป็นต้องสร้างฐานอำนาจที่มั่นคงในเขตนั้นให้ได้

เมืองที่สำคัญจะเป็นศูนย์กลางในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของนครราชสีมา กษัตริย์ที่ส่วนกลางจึงจำเป็นต้องส่งขุนนางที่เข้มแข็งทั้งในการปกครองและการรบไปครองเมืองนั้นและที่สำคัญ คือขุนนางผู้นั้นต้องเป็นบุคคลที่ซื่อสัตย์และไว้วางใจได้ ด้วยเหตุนี้พระนารายณ์จึงทรงเลือกให้พระยายมราชสังข์ไปครองเมืองนครราชสีมา ครั้นเมื่อพระเพทราชาขึ้นครองราชย์พระยายมราชสังข์ก็พยายามแยกหัวเมืองภาคตะวันออกเฉียงเหนือออกเป็นอิสระจากส่วนกลาง ซึ่งก็สามารถทำได้ในช่วงระยะเวลาหนึ่ง อย่างไรก็ตามหลังจากที่พระยายมราชสังข์ขึ้นอำนาจลงปัญหาที่เกิดขึ้นตามมาคือขุนนางที่ขึ้นมาครองเมืองนครราชสีมาสืบต่อชาติซึ่งอำนาจบารมีพร้อมทั้งฐานกำลังสนับสนุนเช่นพระยายมราชสังข์³² เป็นไปได้ว่าสถานการณ์ขณะนั้นไม่เปิดโอกาสให้พระเพทราชาคัดเลือกบุคคลที่เหมาะสมแทนอำนาจพระยายมราชสังข์เช่นกัน ทั้งนี้เพราะการปราบกบฏก็ยังไม่เสร็จสิ้นเพราะเมืองนครศรีธรรมราชในขณะนั้นก็ยังคงแข็งเมืองอยู่ ความอ่อนแอของเจ้าเมืองใหม่และการสลายตัวของกลุ่มอำนาจเดิมย่อมผลักดันให้เกิดภาวะความไม่สงบเรียบร้อยขึ้นในชุมชนของชาวลาวซึ่งกระจายตัวอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเปิดโอกาสให้บุญกว้างและสมัครพรรคพวกอ้างตัวเป็นผู้มีบุญและก่อการกบฏขึ้น

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่ากบฏบุญกว้างเป็นกบฏเดียวในสมัยอยุธยาที่มีส่วนใกล้เคียงกับกบฏผู้มีบุญภาคอีสานในสมัยรัตนโกสินทร์ การตั้งตัวเป็น “ผู้มีบุญ” ของบุญกว้างย่อมต้องได้รับการสนับสนุนจากชาวลาวซึ่งมีเชื้อชาติเดียวกันและใช้วัฒนธรรมร่วมกัน หากความในพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศเชื่อถือได้ก็ไม่ใช่ของแปลกที่ชาวนครราชสีมาต่างให้ความร่วมมือกับพวกกบฏเป็นอันดีในการพิทักษ์รักษานครได้ถึง 3 ปี ซึ่งหากพวกกบฏไม่ได้รับการสนับสนุนจากชาวลาวด้วยกันแล้วก็ยากที่จะอาศัยกำลังเพียง 28 คนในการเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมาและต้านศึกอยุธยาได้เป็นเวลาช้านาน

ประเด็นที่ควรพิจารณาเพิ่มเติมคือกบฏบุญกว้างนั้นจัดเป็นกบฏไพร่ได้หรือไม่? เมื่อพิจารณาในรายละเอียดแล้วจะเห็นว่าสาเหตุอันนำมาซึ่งกบฏครั้งนี้ไม่ได้เกิดขึ้นจากปัญหาทางเศรษฐกิจอันเป็นผลมาจากการถูกกดขี่ขูดรีดจากผู้ปกครองแต่คงจะเป็นปัญหาในทางการเมืองระหว่างเชื้อชาติและวัฒนธรรมโดยมีปัจจัยทางศาสนาเข้ามาเป็นตัวร่วมสำคัญ หากกบฏไพร่หรือกบฏชาวนาตามความเข้าใจทั่วไปเป็น “ปรากฏการณ์ที่กลุ่มชาวนาต่อสู้กับชนชั้นปกครอง ซึ่งเป็นเจ้าของที่ดิน เจ้าของผลผลิต”³³ หรือเป็น “การกบฏของไพร่สมัยอยุธยา”³⁴

กบฏบุญกว้างก็ไม่ควรจัดเข้าในลักษณะของกบฏไพร่เพราะกบฏครั้งนี้มีพื้นฐานความเป็นมาที่สลับซับซ้อนกว่านั้น ในทัศนะของผู้เขียนเห็นว่ากบฏบุญกว้างจัดเข้าเป็นประเภทหนึ่งของ Messianic Movements ซึ่งเป็นลักษณะทางสังคมประการหนึ่งซึ่งมักปรากฏในชุมชนที่ล้าหลังและมีความเชื่อที่ฝังแน่นในเรื่องผู้นำท้องถิ่น (Local elite) หรือ ผู้มีบุญที่จะนำสังคมไปสู่ยุคแห่งความมั่งคั่ง (golden age)³⁵ ความเชื่อในลักษณะเช่นนี้มักปรากฏออกมาในรูปของการประสมประสานระหว่างความเชื่อของท้องถิ่นซึ่งเป็น Little Tradition กับพุทธศาสนาซึ่งเป็น Great Tradition³⁶ (เฉพาะกรณีของกบฏบางกบฏในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)³⁷ ที่สำคัญคือความเชื่อในเรื่อง golden age นี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของศาสนาที่ได้รับ การยอมรับนับถือสืบเนื่องกันมาช้านานก่อนจะเกิดการกบฏขึ้น ครั้นเมื่อสังคมถูกแทรกแซงโดยวัฒนธรรมหรืออิทธิพลจากภายนอกจนเป็นเหตุให้การดำเนินชีวิตของสมาชิกในสังคมไม่อาจเป็นไปได้ตามครรลองที่เคยเป็นจนสังคมเริ่มจมลงสู่ห้วงเวลาแห่งความวิบัติ (harsh times) ความเชื่อในเรื่อง golden age ก็จะถูกปลุกขึ้นโดยผู้นำระดับท้องถิ่น (local elite) ที่พยายามจะเล่นบทบาทของผู้ที่จะนำสังคมไปสู่ยุค golden age ดังที่มีปรากฏในคำสอน

ทางศาสนา ดังนั้นในส่วนหนึ่ง Messianic Movements จึงเป็นลักษณะหนึ่งของ Religious Movements โดยจะมีเรื่องของพิธีกรรม (ritual) เข้ามาเป็นองค์ประกอบสำคัญ ขณะเดียวกันอิทธิพลจากภายนอกเช่นภาวะการทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมก็เป็นองค์ประกอบที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่ผลักดันให้เกิด Messianic Movements ขึ้น

กบฏบุญกว้างนั้นจัดเป็นลักษณะหนึ่งของ Messianic Movements ดังจะเห็นได้ว่าประชาชนในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความเชื่อฝังแน่นอยู่ในเรื่องของผู้มีบุญอยู่ก่อนแล้วซึ่งมักจะปรากฏตัวขึ้นได้ในหลายลักษณะเช่นการอ้างตัวเป็นขุนเจืองกลับชาติมาเกิด พระยาธรรมิกราช และอื่น ๆ ในกรณีของบุญกว้างไม่ปรากฏหลักฐานเป็นที่แน่ชัดว่าบุญกว้างอ้างตนเป็น Legendary Hero ตนใดเพราะเอกสารของส่วนกลางระบุแต่เพียงว่าบุญกว้างได้อ้างตนเป็นผู้มีบุญเท่านั้น การปรากฏตัวของบุญกว้างเป็นผลสืบเนื่องมาจากศูนย์อำนาจและผู้นำที่เข้มแข็งและมีบารมีคือพระยามราชสังข์ถูกขจัดลงโดยอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ภาวะสงครามอันยืดเยื้อตามมาด้วยการเปลี่ยนตัวผู้ปกครองซึ่งเป็นบุคคลที่อ่อนแอไร้บารมีส่งผลให้ภาวะความเป็นอยู่ของชาวลาวผิดไปจากเดิมจนเป็น

เหตุให้บุญกว้างฉวยโอกาสประกาศตนเป็นผู้มีบุญเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมา ความจำกัดตัวของเอกสารทำให้ไม่อาจทราบถึง golden age ที่บุญกว้างกำหนดขึ้นแต่คาดว่าควรจะเป็นยุคพระศรีอารีย์ บุญกว้างในฐานะผู้มีบุญย่อมได้รับการสนับสนุนจากชาวลาวอย่างกว้างขวางมิฉะนั้นอาศัยพวกเพียง 28 คนย่อมยากจะเข้ายึดครองเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นเมืองใหญ่ได้ หลักฐานสะท้อนให้เห็นว่าบุญกว้างประสบความสำเร็จไม่น้อยในการรวบรวมชาวลาวทำการกบฏแข็งข้อต่อส่วนกลางจนเป็นเหตุให้พระเพทราชาต้องส่งกองทัพใหญ่พร้อมด้วยกำลังทหารและอาวุธที่ทันสมัยไปปราบกบฏครั้งนั้น

สรุป

จากการศึกษาทฤษฎีนิเวศวิทยา กบฏธรรมเถียร และกบฏบุญกว้างซึ่งเป็นกบฏที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาสามารถหาข้อยุติได้ว่ากบฏทั้งสองครั้งไม่สมควรจัดรวมเรียกเป็น “กบฏไพร่” เพราะกบฏแต่ละครั้งมีลักษณะเฉพาะของตนเองที่แตกต่างไปจากกบฏครั้งอื่นๆ ทฤษฎีนิเวศวิทยานั้นมีแนวโน้มจะเป็นกบฏของขุนนางที่สูญเสียอำนาจ เป็นกบฏใหญ่ที่เปรียบพร้อมทั้งกำลังคนและความพร้อมของกองทัพรวมทั้งการวางแผนที่แน่นอนเป็นระบบ ส่วนกบฏธรรมเถียรนั้นผู้นำกบฏเป็นคนต่างถิ่นชาตบารมีจึงจำเป็นต้องพึ่งบารมีของผู้อื่นโดย

อ้างตนเป็นเจ้าของอำภย ทศให้ชาวชนบทและขุนนางบางคนหลงเชื่อ ถึงแม้กบฏครั้งนั้นจะมีผู้คนเข้าร่วมด้วยมากแต่ก็เป็นกบฏที่กองทัพขาดทั้งคุณภาพของทหาร อาวุธ และการดำเนินนโยบายการสงครามจนยากจะจัดเข้าลักษณะเดียวกับกบฏนิเวศวิทยา ส่วนกบฏบุญกว้างเป็นกบฏที่มีลักษณะที่ต่างไปจากกบฏสองครั้งแรกเป็นอย่างมาก เพราะเป็นกบฏเกิดขึ้นภายใต้ภาวะแวดล้อมและปัจจัยที่แปลกออกไปทั้งในด้านภูมิภาค ชุมชนและวัฒนธรรม กบฏครั้งนั้นจัดเป็นลักษณะหนึ่งของ Messianic Movements โดยมีปัจจัยที่เกื้อหนุนกันสองประการคือความเชื่อในเรื่อง golden age ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวลาวเชื่อถือสืบต่อกันมาในท้องถิ่นของตนกับอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์บ้านพลูหลวง ซึ่งจัดเป็นปัจจัยภายนอก กบฏบุญกว้างจึงมีความสลับซับซ้อนอยู่ในตัวทั้งทางการเมือง วัฒนธรรมและเผ่าพันธุ์กบฏครั้งนี้เป็น กบฏเดียวใน สมัย อยุธยาเท่าที่มีปรากฏในเอกสารซึ่งพอจะเทียบเคียงได้กับกบฏบางกบฏในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่นกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ส่วนกบฏครั้งนี้จะจัดเข้าเป็นลักษณะของ “กบฏไพร่” ได้หรือไม่นั้นยังต้องการคำอธิบายและการศึกษาเพิ่มเติมโดยเฉพาะในเรื่องความแตกต่างและความขัดแย้งทางการเมืองและวัฒนธรรมระหว่างชนที่เรียกตนเองว่าไทยกับชนที่เรียกตนเองว่าลาว

บรรณานุกรม

1. บทบาทของอยุธยาในฐานะที่เป็นศูนย์กลางทางการเมือง และเศรษฐกิจของกลุ่มเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยาได้ถูกอธิบายไว้แล้วอย่างละเอียดในงานต่อไปนี้
ธิดา สาระยา, โครงสร้างของชนชั้นในสังคมไทยสมัยสุโขทัยและต้นอยุธยา (พ.ศ. 1800–2112), รายงานผลการวิจัยทุนวิจัยรัชดาภิเษกสมโภช ปีงบประมาณ 2518–2519
พรรณี อวนสกุล, “ระบบผูกขาดทางเศรษฐกิจสมัยอยุธยา” **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 4 เล่มที่ 3, 2518
ศรีศักร วัลลิโภดม “จากพระเจ้าอู่ทองถึงพระเจ้าปราสาททอง” **วารสารเมืองโบราณ** ปีที่ 7 ฉบับที่ 3, 2524
2. เมืองนครศรีธรรมราชและตะนาวศรี เป็นเมืองท่าค้าขายที่สำคัญเจ้าเมืองผู้ครองนครทั้งสองจึงสามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากภาษีอากร และการค้าขายส่วนตัวได้อย่างมหาศาล กษัตริย์ผู้ครองอยุธยาก็ทรงตระหนักถึงความสำคัญของเมืองทั้งสอง และพยายามจะเก็บเกี่ยวผลประโยชน์เช่นเดียวกันนี้ ดังนั้นจึงมีหลายครั้งที่เจ้าเมืองทั้งสองพยายามจะแข็งข้อต่อส่วนกลางเพื่อรักษาผลประโยชน์ทางการค้าและการเก็บภาษีของตนไว้ การแข็งเมืองในลักษณะนี้ ไม่ได้มีจุดหมายหลักที่ต้องการจะแย่งชิงอำนาจกษัตริย์ที่กรุงศรีอยุธยา แต่มีจุดมุ่งหมายเพียงจะแยกตัวเป็นอิสระจากอำนาจการควบคุมของกษัตริย์ที่อยุธยาเท่านั้นดังจะเห็นได้จากกบฏพระยาศรีไศณรงค์เจ้าเมืองตะนาวศรีในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวร หรือกบฏพระยารามเดโชเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช
3. คุณานของ วารุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายันท์, “กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา” **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 6 เล่มที่ 1 2519 และงานของ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “กบฏไพร่สมัยอยุธยา* กับแนวความคิด ผู้มีบุญ-พระศรีอารีย์-พระมดลย์” **วารสารธรรมศาสตร์** ปีที่ 9 เล่มที่ 1, 2522
4. วารุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายันท์, เพิ่งอ้าง, หน้า 52 เรื่องกบฏชาวนาครอ่านเพิ่มเติมใน วุฒิชัย มุลศิลป์ และ ธรรมนิตย์ วราภรณ์, **กบฏชาวนา** (พระนคร : แสงรุ่งการพิมพ์, 2525)

- 5) งานที่ค้นคว้าศึกษาถึงกบฏผู้มีบุญที่เกิดขึ้นในภาคอีสานและถิ่นอื่น ๆ มีอยู่เป็นจำนวนมากทั้งงานของนักวิชาการไทยเช่น เตช บุนนาค เรื่อง “กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ. 121, จักรทิพย์ นาถสุภา และ ประนุช ทรัพย์สาร เรื่อง “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” และงานของนักวิชาการต่างชาติเช่น Charles F. Keys. “Millennialism, Theravada Buddhism, and Thai Society,” John B. Murdoch “The 1901–1902 Holy Man’s Rebellion และ Yoneo Ishii “A Note on Buddhistic Millenarian Revolts in Northeastern Siam” งานหลายชิ้นจากที่ได้กล่าวมามีส่วนกำหนดกรอบให้กับลักษณะของกบฏผู้มีบุญในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งต่อมารอบนั้นได้ถูกนำไปใช้อธิบายกบฏในสมัยอยุธยาในทำนองที่ว่าเป็นกบฏประเภทเดียวกันกับกบฏผู้มีบุญในสมัยรัตนโกสินทร์ทั้งที่เห็นได้จากงานของ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่อง “กบฏไพร่สมัยอยุธยา.” หน้า 54,55 และ 82
6. เอกสารทั้งประเภทพงศาวดารและคำให้การล้วนกล่าวถึงผู้นำกบฏ เช่น ธรรมเถียรหรือบุญแก้วว่าแสดงตนเป็น “ผู้มีบุญ” หรือมิฉะนั้นก็กล่าวดำเนินไปในลักษณะต่าง ๆ เช่น “อ้ายคิมชอบ” “อ้ายขบถ” ฯลฯ แต่ไม่ได้ให้ข้อมูลไปในลักษณะที่สื่อให้เห็นว่าเหล่าผู้มีบุญอ้างตนเป็นธรรมิกราชตามคติพระศรีอารียซึ่งมักปรากฏให้เห็นในกบฏผู้มีบุญภาคอีสาน กระนั้นก็ตามกบฏบุญแก้วจะเป็นกบฏเดียวในกบฏทั้งสามครั้งที่พอจะอนุมานได้ว่าสอดคล้องหรือ คล้ายคลึงกับกบฏที่เกิดขึ้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ ดูรายละเอียดในหัวข้อกบฏบุญแก้วของบทความนี้
7. หลักฐานที่ปรากฏใน**คำให้การชาวกรุงเก่า** และ **คำให้การขุนหลวงหาวัด** ยืนยันว่าทัศนคติของคนไทยในเรื่องผู้มีบุญไม่ใช่จะมีแต่เพียงผู้มีบุญตามคติพระศรีอารียเท่านั้น การที่ธรรมเถียรได้รับยกย่องเป็นผู้มีบุญก็เนื่องจากเป็นผู้วิเศษณ์ “ถึงฆ่าเสียแล้วก็ไม่ตาย” ธรรมเถียรเองก็ประกาศตัวอย่างเปิดเผยว่าตนเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศไม่ใช่ธรรมิกราชหรือ Legendary Hero ตามคติความเชื่อเรื่องพระศรีอารีย ผู้มีบุญตามความเชื่อของคนในสังคมไทยนั้นมีหลายหลากเช่นผู้มีบุญอันสืบเนื่องมาจากการมีชาติกำเนิดสูง ผู้มีบุญที่พิสูจน์ให้คนทั่วไปได้เห็นในบุญญาภินิหารที่สามัญชนไม่อาจจะทำได้เช่นความใน**คำให้การขุนหลวงหาวัด** ตอนหนึ่งกล่าวว่า “พระเจ้าสุริยเณทราชาธิบดีนี้มีบุญญาภินิหารและ

อิทธิฤทธิ์ชำนาญในทางเวทมนตร์ กายสิทธิ์มาก เวลากลางคืนก็ทรงกำบังพระกายเสด็จ
 ประพาसฟังกิจสุททุกข์ของราษฎร” (คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาว
 วัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร : คลัง
 วิทยา, 2515 หน้า 361) ลักษณะของผู้มีบุญตั้งได้ยกตัวอย่างมามีปรากฏอย่างเด่นชัด
 และมากมายในพงศาวดารเหนือไม่ว่าจะเป็นเรื่องของพระยาแกรก, พระเจ้าสายน้ำผึ้ง
 และพระเจ้าอู่ทอง จากงานวิทยานิพนธ์ของ นางลักษณ ลิมศิริ เรื่อง ความสำคัญ
 ของกบฏหัวเมืองภาคอีสาน พ.ศ. 2325–2445 ได้ยืนยันให้เห็นว่ากลุ่มผู้มีบุญนั้นยัง
 สามารถแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือกลุ่มที่มีเป้าหมายทางการเมืองและกลุ่มที่มีเป้าหมาย
 ทางสังคม กลุ่มหลังนี้ไม่ได้ต้องการอำนาจความเป็นใหญ่ทางการเมืองเพียงต้อง
 การช่วยเหลือผู้คนในสังคมให้พ้นทุกข์ ผู้นำกลุ่มนี้บางคนก็อ้างตนเป็นพระศรีอารีย
 หรือ พระยาธรรมิกราช แต่บางคนก็ไม่ได้ทำเช่นนั้นเพียงตั้งชื่อตนเองให้ต่างไปจาก
 ชื่อธรรมดาเช่นตั้งเป็นองค์ม่ายสอน, องค์มณีจัน ฯลฯ (นางลักษณ ลิมศิริ, ความ
 สำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325–2445, ภาควิชาประวัติศาสตร์, มหาวิทยาลัย
 ศิลปากร, 2524 หน้า 85,92,104 และ 105) งานของนางลักษณเป็นงานชิ้นสำคัญที่
 ช่วยยืนยันให้เห็นถึงความหลากหลายของผู้มีบุญในทัศนะของชาวอีสานซึ่งเป็นดินที่เกิด
 กบฏผู้มีบุญบ่อยครั้ง สรุปก็คือความเชื่อเรื่องผู้มีบุญไม่ว่าจะเป็นในระดับผู้ปกครองหรือ
 ระดับชาวบ้านไม่จำเป็นที่จะต้องเข้าทำนองผู้มีบุญตามคติพระศรีอารียเสมอไป

8. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา.” หน้า 63,64,70–74
9. คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การขุนหลวงหาววัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับ
 หลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร : คลังวิทยา, 2515) หน้า 463,
10. ตุคำอธิบายคำว่า อมรวดี, อำมรา และอำมะราใน ฉันทิขย์ กระแสสินธุ์, ยวนพ่ายโคลงคั้น
 (พระนคร : โรงพิมพ์มิตรสยาม, 2513) หน้า 119,120 “นาย”
11. โดยปกติแล้วผู้ก่อการกบฏมักจะถูกขนานนามด้วยสรรพนามคำว่า “อ้าย” หรือ “ไอ้” และ
 อ้ายสาเกียดโง้งนำหน้าชื่อโดยปราศจาก “ยศ” กำกับเช่น ไอ้ธรรมเถียร อ้ายคิต
 มิชอบ แม้กระทั่งใน “กฎพระสงฆ์” ก็กล่าวถึงเหล่ากบฏโดยใช้สรรพนามเดียวกัน
 นี้ “ทำให้แผ่นดินแลพระศาสนาจุลาจล ประจุหนึ่งไอ้คา ไอ้รอด ไอ้เมือง ไอ้เกิด

ไ้จัก ไ้โกหกทั้งนี้ แต่พื้นเอาผ้ากาษาวะภักคลุมตัวไว้ในพระศาสนาชวนกันคิดอุบาย
กลโกหกอวดอิทธิฤทธิ์คิดเอาราชสมบัติ” (“กฎพระสงฆ์” กฎหมายตราสามดวง
เล่ม 4 (พระนคร : คุรุสภา, 2505) หน้า 178) แต่ในกรณีญาณพิเชียรนั้นมีลักษณะ
ต่างออกไปเช่น พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม บรรยายว่า “ญาณ
พิเชียรนั้นเรียกขุนโกหก” ส่วนฉบับสมเด็จพระพนรัตน์เรียกว่า “พระยาพิเชียร” ทำ
ให้ตีความไปได้ว่าพื้นเพเดิมของญาณพิเชียรนั้นควรเป็นขุนนางมาก่อน

12. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม), (พระนคร : ก้าวหน้า
2507) หน้า 143
13. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ใน “กบฏไพร่สมัยอยุธยา..” อธิบายว่าสาเหตุประการสำคัญประการ
หนึ่งของกบฏญาณพิเชียรสืบเนื่องมาจากปัญหาทางธรรมชาติ, หน้า 64
14. คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า 448,453
15. คุปทวิเคราะหฺ์เรื่องการเมืองระบบเครือญาติในสังคมไทย ซึ่งเป็นเอกสารประกอบคำบรรยาย
เรื่อง “ความขัดแย้งทางการเมืองภายในของผู้นำสุโขทัย” ของสุนทร ชุตินทรานนท์
เสนอเป็นส่วนหนึ่งของรายการสัมมนาที่จัดขึ้นโดยสมาคมประวัติศาสตร์แห่งประเทศไทย
ในหัวข้อ “คนไทยมาจากไหน : พรหมแดนแห่งความรู้” 2525
ดู ศรัศักดิ์ วัลลิโภคม, “เมืองลพหลวงกับการปกครองไทยโบราณ,” วารสารธรรมศาสตร์
ปีที่ 4 เล่มที่ 3, 2518
16. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม..., หน้า 41-46
17. เฟิงอ้าง, หน้า 135
18. คุรายละเอียดการวิเคราะห์เรื่องเจ้าพระขวัญใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตน-
โกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523)
หน้า 10,11
19. คำให้การขุนหลวงหาวัดระบุว่า หลวงเทพราชาผู้รักษาวังอยู่ที่พระนครหลวงอันเป็นสถานที่
ซึ่งธรรมเนียมใช้ตั้งทัพ และขุนศรีศักรรรมผู้คุมกองข้างต่างสมัครเข้าเป็นพรรคพวก
ของธรรมเนียม (คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า 363,364)

20. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม..., หน้า 496, ความในคำให้การขุนหลวงหาวัดให้ภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นว่า “เมื่อยกทัพมากลางทาง ที่คนรู้จักก็ไปเข้าด้วย ลางคนแต่มีมือเปล่าก็เข้ามาหาลางคนก็ได้แต่พร้าวิ่งตามไป” (คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า 364)
21. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม..., หน้า 496
22. ความในคำให้การชาวกรุงเก่าระบุว่ากองทัพของธรรมเถียรมีกำลังถึง 2,000 คน แต่ความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระจักรพรรดิพงศ์ กล่าวว่ามีเพียง 500 คน
23. คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า 363
24. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม..., หน้า 496
25. นิธิ เอียวศรีวงศ์ การเมืองสมัยพระนารายณ์, สถาบันไทยคดีศึกษา เอกสารหมายเลข 11, พ.ศ. 2523 หน้า 49
26. เฟิงอั้ง, หน้า 12
27. หลักฐานในคำให้การชาวกรุงเก่ายืนยันว่าธรรมเถียรได้บำเหน็จรางวัลแก่ผู้ที่กระทำความชอบและมีการแต่งตั้งตำแหน่งหน้าที่ความรับผิดชอบในกองทัพด้วยเช่นกัน (คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า 133) ส่วนความในพงศาวดารหลายฉบับก็ระบุว่า ธรรมเถียรตั้งให้พันชัชวาลทำหน้าที่ถือธงนำหน้าพลด้วย
28. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “กบฏไพร่สมัยอยุธยา,” หน้า 69
29. พระราชพงศาวดารกรุงสยาม หน้า 523–527
30. นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์..., หน้า 17
31. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (พระนคร : บรรณาคาร 2515) หน้า 513,514
32. หลักฐานในพงศาวดารแสดงให้เห็นว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาคนใหม่อ่อนแอเช่นเมื่อเผชิญหน้ากับบุญกว้างก็ถูกฝ่ายกบฏกำราบจน “สะดุ้งตกใจกลัวยิ่งนัก และขับช้างหันหลังแล่นหนีเข้าประตูเมือง” (พระราชพงศาวดารกรุงสยาม..., หน้า 523) หรืออาศัยเฉพาะกำลังตนเองและข้าราชการเมืองนคร ฯ ก็ไม่เพียงพอแก่การต่อต้านกบฏจำต้องขอความช่วยเหลือจากเมืองหลวง ลักษณะนี้แสดงว่าเจ้าเมืองคนใหม่ไร้барมี และฐานกำลังที่มั่นคงต่างกับพระยายมราชสังข์มาก

33. วารุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายันท์, “กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา,” หน้า 52
34. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ “กบฏไพร่สมัยอยุธยา...” ,หน้า 53
35. Barber, “Acculturation and Messianic Movements,” **Reader in Comparative Religion** (New York, Evanston, and London : Harper & Row, 1965) p. 506
36. ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดก็เช่นกรณีกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ซึ่งหัวหน้ากบฏอ้างตนเป็นขุนเจืองซึ่งเป็น Hero ในตำนานของชนชาติลาว แต่ตัวอ้ายสาเองก็ใช้พุทธศาสนาประกอบกับไสยศาสตร์เป็นแกนนำทำให้ชาวบ้านเลื่อมใสศรัทธา
37. Great Tradition นั้นไม่จำเป็นว่าจะต้องเป็นพุทธศาสนาเสมอไป แต่ในกรณีภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยพุทธศาสนาถือเป็นศาสนาหลักจึงกล่าวว่าเป็นประเด็นที่ต้องการศึกษาใน Great Tradition ที่นำมากล่าวถึงก็คือพุทธศาสนาไม่ใช่ศาสนาอื่น